Έλλη Παπαδημητρίου. Μια ζωή για τη Μικρασιατική Καταστροφή ανεβαίνει στο θέατρο

Πολύ γρήγορα έπεισε τους Μέλπω και Οκτάβιο Μερλιέ να συγκεντρώσουν αφηγήσεις προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, θέτοντας τα θεμέλια του σημερινού Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

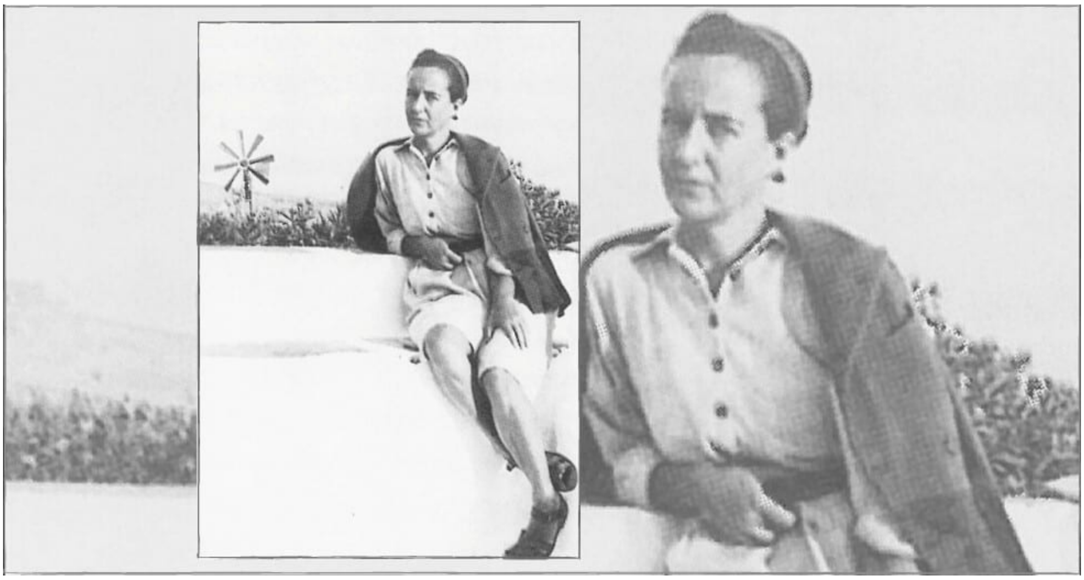

Εικόνα από efsyn.gr

Αν το βλέπαμε ως ταινία του Χόλιγουντ, θα εντυπωσίαζε. Και σίγουρα, αν είχε ζήσει στις ΗΠΑ, η ζωή της θα είχε γίνει ταινία. Δυστυχώς, εδώ στην Ελλάδα, ελάχιστοι γνωρίζουν γι' αυτήν τη μοναδική γυναίκα, που η ζωή της είναι πραγματικά μυθιστορία και ταυτόχρονα ενσαρκωμένη ιστορία: όλη η ιστορία του 20ού αι. της χώρας! Το όνομα αυτής: Ελλη Παπαδημητρίου.

Ποια ήταν

Η Ελλη Παπαδημητρίου γεννήθηκε το 1906 στη Σμύρνη, με καταγωγή από τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας. Η οικογένειά της ήταν εξαιρετικά εύπορη, αλλά και προοδευτική. Ο μητέρα της ήταν εξαιρετικά ενεργή σε κινήσεις υπέρ της ψήφου, της απελευθέρωσης και της χειραφέτησης των γυναικών. Ηταν αυτό που σήμερα θα λέγαμε «ακτιβίστρια του φεμινισμού». Η Ελλη είχε και έναν αδερφό, που ωστόσο αυτοκτόνησε, κάτι που της στοίχισε πολύ και για το οποίο δεν μιλούσε ποτέ. Στα 21 της χρόνια ταξίδεψε μόνη στην Αγγλία για να σπουδάσει γεωπόνος.

Ήταν Βενιζελική, επέστρεψε στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και αμέσως καταπιάστηκε με τον αγώνα ενίσχυσης των προσφύγων. Η ζωή της είναι απίστευτη: με τη δικτατορία του Μεταξά εντάχθηκε στο ΚΚΕ, στην Κατοχή έδρασε υπέρ της αντίστασης, πήγε στο Κάιρο, εξορίστηκε από τους Βρετανούς στη Μέση Ανατολή. Είχε ενεργό ρόλο στα πάντα: στην αντίσταση, στο προσφυγικό, στις Τέχνες. Η ίδια φωτογράφιζε κάθε γωνιά της Ελλάδας και τους ανθρώπους της, ως καταγραφή, όχι ως χόμπι μιας αστής.

Η Ελλη Παπαδημητρίου στη Μαγνησία της Μ. Ασίας

Πολύ γρήγορα έπεισε τους Μέλπω και Οκτάβιο Μερλιέ να συγκεντρώσουν αφηγήσεις προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, θέτοντας τα θεμέλια του σημερινού Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Η ίδια έκανε εκατοντάδες τέτοιες καταγραφές ήδη από τη δεκαετία του 1930, κάτι εξαιρετικά πρωτοποριακό για την Ελλάδα τότε. Συνέχισε το ίδιο με μαρτυρίες από την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Έγραψε τον «Κοινό Λόγο» και την «Ανατολή», βασισμένη σε αυτές τις μαρτυρίες. Δεν θέλησε να παντρευτεί ποτέ, ούτε να κάνει παιδιά. Είχε μια ελευθεριάζουσα ζωή, σε όλα τα επίπεδα.

Ήταν εξαιρετικά ελεύθερο και μοντέρνο πνεύμα, πολύ μπροστά από την εποχή της (ίσως και από τη δική μας ακόμα), μέσα σε όλα: τους αγώνες, την αντίσταση, τους λαϊκούς ανθρώπους, τους σπουδαίους διανοητές και καλλιτέχνες, το Κόμμα. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της τα πέρασε με τη μητέρα της και μετά μόνη, στην Αθήνα. Πέθανε το 1993, ο τάφος της δεν υπάρχει πια και τα οστά της κανείς δεν ξέρει πού βρίσκονται. Καμία ανταμοιβή δεν έλαβε ποτέ από το κράτος, ούτε και το είχε ανάγκη. Εμείς την έχουμε ανάγκη, ακόμα έως σήμερα, 30 χρόνια από τον θάνατό της.

Φωτογραφία της Έλλης Παπαδημητρίου: Σαρακατσάνοι. Μακεδονία, γύρω στα 1935 (Συλλογή Μουσείου Μπενάκη)

Προσπαθώντας να ανασυνθέσουμε την εικόνα της Έλλης, δύο άνθρωποι είναι οι «πηγές μας». Ο σκηνοθέτης Βαγγέλης Θεοδωρόπουλος και η ιστορικός Ιωάννα Πετροπούλου. Ο πρώτος ανέβασε το έργο «Κοινός Λόγος» της ίδιας, ένα συνταρακτικό οδοιπορικό που διατρέχει την κρίσιμη περίοδο από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι τον Εμφύλιο, ως το πρώτο έργο στο θέατρο του Νέου Κόσμου, το 1997. Τώρα, ανεβάζει το επίσης δικό της έργο «Ανατολή» (κάτι που συμβαίνει για πρώτη φορά στην Ελλάδα) την επόμενη εβδομάδα, στον αρχαιολογικό χώρο της Τίρυνθας.

Η Ιωάννα Πετροπούλου είναι ιστορικός, εργάστηκε για πάνω από 30 χρόνια στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, μελέτησε βαλίτσες με αρχειακό υλικό της Ελλης Παπαδημητρίου επί 15 ολόκληρα χρόνια και έγραψε τη βιογραφία της, «Ελλη Παπαδημητρίου: μια γυναίκα του 20ού αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση», που κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις Ερμής.

Η «Ανατολή»

«Η "Ανατολή" της Έλλης Παπαδημητρίου είναι μια θεατρική σύνθεση σε ποιητικό λόγο, που εξιστορεί τη μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή του 1918-1922: νίκες και πανωλεθρίες, αιτίες και συνέπειες. Στο επίκεντρο βρίσκεται πάντα ο άνθρωπος και τα πάθη του. Το θανατικό κι ο ξεριζωμός, η θέληση για ζωή κι ο αγώνας, των γυναικών κυρίως, να στεριώσουν στην καινούργια πατρίδα. Οι πρόσφυγες φέραν στην Ελλάδα τη νοικοκυροσύνη τους, τις γεύσεις, τις παραδόσεις, τις γνώσεις τους. Την μπόλιασαν με τον πολιτισμό τους», μας λέει ο σκηνοθέτης Βαγγέλης Θεοδωρόπουλος.

Ο ίδιος γνώριζε προσωπικά την Ελλη: «Τη γνώρισα στις Εκδόσεις Κέδρος, όπου δούλεψα για ένα φεγγάρι, το 1974, σπουδαστής στη δραματική σχολή του Ωδείου Αθηνών. Η Ελλη ήταν τότε πάνω από 70 χρονών, κι εγώ 20άρης, όμως γίναμε φίλοι. Μιλούσαμε για ό,τι φανταστείς. Εγώ, άβγαλτος ακόμα ηθοποιός, είχα γοητευτεί από τις αφηγήσεις του "Κοινού Λόγου" και φαντασίωνα πώς θα μπορούσε να ανεβεί στο θέατρο. Λέω "φαντασίωνα", γιατί δεν μου είχε περάσει ούτε στιγμή από το μυαλό η σκέψη να γίνω σκηνοθέτης. Η Ελλη όμως φαίνεται πως ενδιαφερόταν περισσότερο για να ανεβεί στη σκηνή το κατεξοχήν θεατρικό της, η "Ανατολή".

Η Ελλη Παπαδημητρίου μαζεύοντας προφορικές αφηγήσεις

Το καλοκαίρι του 1997, ο "Κοινός Λόγος" ήταν το πρώτο έργο που παίχτηκε στον Νέο Κόσμο, στην αυλή της ζυθαποθήκης του ΦΙΞ, πριν ακόμα χτιστεί το θέατρο. Και φέτος, σχεδόν 50 χρόνια μετά την πρώτη μας γνωριμία με την Ελλη, ήρθε η ώρα της "Ανατολής". Η Ελλη είχε μια εμμονική σχέση με αυτό το έργο. Την απασχολεί για δεκαετίες και το εκδίδει για πρώτη φορά στο Κάιρο το 1942 και εν συνεχεία κάθε 10 χρόνια, ξαναδουλεμένο: 1952, 1962, 1972, 1982, πάντα στις

επετείους της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ήταν ένα είδος δικής της τελετής μνήμης γι' αυτούς τους ανθρώπους! Το 1992 δεν το εξέδωσε πάλι, καθώς έναν χρόνο αργότερα πέθανε. Η παράσταση στην Τίρυνθα είναι βασισμένη στην τελευταία γραφή, του 1982. Μου αρέσουν τα χαλάσματα και οι ιστορικοί τόποι: σε χαλάσματα πρωτοπαρουσιάσαμε τον "Κοινό Λόγο", σε αρχαιολογικό χώρο παρουσιάζουμε τώρα την "Ανατολή". Επίσης η Τίρυνθα είναι κοντά στη Νέα Κίο. Βάζω, λοιπόν, μια ομάδα προσφύγων από την Κίο να κάνουν μια τελετή μνήμης στον χώρο. "Τώρα θα παραστήσουμε τα περασμένα, που οι άνθρωποι δε λάβανε καιρό ούτε συμφέρον έχουμε για να τα παραστήσουν" γράφει η Ελλη… Κάπως έτσι ξεκινάει όλη η ιστορία από το 1918 έως το 1922.

Η Ελλη ήταν μια ζωή ολόκληρη. Ζωή αιώνων. Ολης της Ελλάδας του 20ού αι., καθώς η Ελλη διασταυρώθηκε με τα μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα και τα κοσμοϊστορικά γεγονότα του αιώνα αυτού. Ήταν μια δυνατή, ελεύθερη προσωπικότητα, που πορεύτηκε μακριά από τα οικογενειακά δεσμά, μια αντιφασίστρια, που γνώρισε εκτοπίσεις και διωγμούς, μια συγγραφέας που υπόταξε την προσωπική της δημιουργία στο όραμα της ελληνικής και πανανθρώπινης απελευθέρωσης. Έγραψε ποίηση, πεζογραφία, έδωσε το στίγμα της και σαν φωτογράφος. Ήταν πολυπράγμων, πολυτάλαντη, απρόβλεπτη. Πολλά της δημοσιεύματα στον Τύπο της Αριστεράς είχαν θέμα τον πλούτο του λαϊκού πολιτισμού, τον Καραγκιόζη και το ρεμπέτικο. Δεν είναι τυχαίο πως η πρώτη έκδοση της "Ανατολής" έγινε σε ένα σπουδαίο λογοτεχνικό περιοδικό της Αγγλίας, στα αγγλικά, μαζί με ποιήματα των Σεφέρη και Καβάφη!

Η Ελλη Παπαδημητρίου δεξιά με την Κοραλία Σωτηριάδου και τον Βαγγέλη Θεοδωρόπουλο

Η Ελλη μιλούσε ελάχιστα για τον εαυτό της. Ηταν απόγονος αστικής οικογένειας και μέχρι το 1950 είχε χρήματα. Να φανταστείς το σημερινό προξενείο στη Σμύρνη ανήκε στην οικογένειά της. Ωστόσο η ίδια, και όταν είχε χρήματα και αργότερα που δεν είχε, ποτέ δεν ήθελε να ξεχωρίζει. Αυτό φαινόταν από τον τρόπο που ντυνόταν (με μακριά, φαρδιά παντελόνια και ανδρικά πουκάμισα), μέχρι τον τρόπο που προσέγγιζε τους ανθρώπους, από τσοπάνηδες μέχρι διανοούμενους. Στην ύπαιθρο όπου γύριζε για να συνδράμει τους πρόσφυγες, ήταν με το άλογο ή το γαϊδούρι, έστηνε μόνη της τη σκηνή κι έμενε έξω. Ήταν τελείως έξω από συμβάσεις. Χωρίς αυτό να το επιδεικνύει. Δεν έλεγε "είμαι φεμινίστρια" ή "επαναστάτρια". Αλλά ήταν. Δεν έγινε. Ήταν έτσι, αυτή ήταν η φύση της».

Το βιβλίο

«Γνώρισα την Ελλη στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών όπου εργάστηκα για πάνω από 30 χρόνια», μας λέει η ιστορικός Ιωάννα Πετροπούλου. «Ηταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία και γενικά δεν ήταν άνθρωπος ιδιαίτερα ανοιχτός. Ωστόσο, με το έργο της είχα ήδη έρθει σε επαφή από τα φοιτητικά μου χρόνια, όταν επί χούντας, έπεσε στα χέρια μου ο "Κοινός Λόγος" και μού άνοιξε τα μάτια. Ξέρετε, τότε, δεν χρειαζόταν η φάλαγγα της Μπουμπουλίνας για να νιώσεις ότι δεν μπορείς να ανασάνεις και το έργο αυτό ήταν μια ανάσα! Το είχε εκδώσει πρώτος ο σπουδαίος Μίμης Δεσποτόπουλος, το 1963, ως «Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα» στις εκδόσεις Θεμέλιο. Με το τέλος της δικτατορίας βγήκε ολόκληρη η σειρά των προφορικών μαρτυριών που είχε μαζέψει η ίδια. Από τη Μικρασία, την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Αυτά τα μάζευε πολλά χρόνια και συστηματικά.

Ήταν πολύ επίμονη όταν ήθελε κάτι! Μάλιστα, μεσούσης της χούντας, το 1972, εξέδωσε, μαζεύοντας χρήματα από φίλους, ξανά τον "Κοινό Λόγο", αλλά αυτολογοκριμένο, δηλαδή μόνο με μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή, για να μπορεί να διαβαστεί. Από το 1952 κάθε 10 χρόνια ξαναδούλευε το κείμενο –ήταν ένα είδος προσωπικού της "μνημόσυνου" στους ανθρώπους που είχε γνωρίσει.

Ο Γιώργος Σεφέρης μικρός με τις αδερφές του. Πίσω, η μικρή Έλλη Παπαδημητρίου

Σε μένα ήρθαν βαλίτσες αρχειακού υλικού της Έλλης από την Ελένη Μολφέση και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Εκκινώντας να γράψω ένα ολιγοσέλιδο βιογραφικό της για το Ίδρυμα

Μικρασιατικών Σπουδών, μαθαίνω για ακόμα ένα αρχείο που το είχε η Λένα Σαββίδη, επί χρόνια φίλη της Έλλης. Ζητάω να το μελετήσω και τρελαίνομαι! Ήμουν σαν υπνωτισμένη: επί 15 χρόνια έψαχνα να αποκωδικοποιήσω τη ζωή αυτής της τόσο μοναδικής γυναίκας, που παράλληλα ήταν η ιστορία της χώρας μας. Πολύ σύντομα κατάλαβα πως έπρεπε να ψάξω πολύ, καθώς γνώριζα μόνο το 1/10 των όσων είχε ζήσει. Η Ελλη με παρέσυρε…

Με παρέσυρε με μια ζωή απίστευτη. Φανταστείτε μια γυναίκα αστικής καταγωγής, που θα μπορούσε να κάνει έναν καλό γάμο και να ζήσει με ανέσεις όλη της τη ζωή. Αντ' αυτού, η Ελλη επέλεξε να γίνει φεμινίστρια, δίχως να το λέει, επαναστάτρια, χωρίς να το κάνει θέμα, ερευνήτρια, ταξιδιώτης, φωτογράφος, ποιήτρια, λογοτέχνης. Μπήκε σε "χωράφια" όπου δεν μπορούσαν να μπουν γυναίκες τότε. Ήταν ένας ελεύθερος άνθρωπος. Το επέλεξε, το διεκδίκησε, το κέρδισε. Ήταν η Έλλη».